IJODKOR EVOLYUTSIYASIDA SHAXSIY XOTIRA, HAYOTIY TAJRIBA VA RUHIY IZLANISHLAR ASOSIDA BADIIY TAFAKKURNING O‘SISHI

Zaripov Abduvahob Suyundikovich (Samarqand davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi; qovunchi1989@gmail.com)

Xotira insonning ruhiy hayotida markaziy o‘rin egallovchi murakkab jarayonlardan biri bo‘lib, odamning butun hayoti, faoliyati va kamolot darajasi xotira imkoniyatlari bilan bevosita bog‘liqdir. Inson o‘z hayoti davomida doimiy ravishda yangi bilimlarni o‘zlashtiradi, turli tajribalarni boshdan kechiradi, voqealar, faktlar, his-tuyg‘ular, ko‘rinishlar, tovushlar, so‘zlar va fikrlarning ulkan zahirasini to‘plab boradi. Ana shu bilim va tajribalar yig‘indisi xotira orqali mustahkamlanadi, tartiblanadi va zarur bo‘lgan paytda qayta tiklanadi. Shuning uchun xotira shaxsning intellektual salohiyatini belgilovchi asosiy jarayonlardan biri hisoblanadi. Xotirasiz insonning o‘zini anglash, tajribasini boshqarish, bilim olish, kelajakni rejalashtirish kabi imkoniyatlari cheklanib qoladi.

Xotira inson uchun eng zarur psixik jarayonlardan biri bo‘lib, u orqali inson bilim to‘playdi, tajriba orttiradi va shaxs sifatida kamolga yetadi. Xotiraning turli shakllari birgalikda insonning kundalik hayotini boshqaradi, uning tafakkurini, emotsiyalarini, nutquni va faoliyatini ta’minlaydi. Xotirani rivojlantirish esa muntazam mashq, to‘g‘ri o‘qish metodlari, sog‘lom turmush tarzi va ilmiy asoslangan usullar orqali amalga oshiriladi. Shunday ekan, xotira insonning eng muhim ruhiy boyliklaridan biri hisoblanadi va uni qadrlash, rivojlantirish har bir shaxsning vazifasidir1.

Avtobiografik asarlarda shaxsiy xotira oddiy eslash jarayoni emas, balki ijodkor tafakkurining shakllanish manbai sifatida namoyon bo‘ladi. Xotira orqali yozuvchi o‘z hayotiy tajribasini qayta idrok etadi, ruhiy kechinmalarni umumlashtiradi va ularni

1 XOTIRA – INSON ONGIDAGI ASOSIY JARAYONLARDAN BIRI Rahmatillayeva Farida Nizomiddin qizi. https://doi.org/10.5281/zenodo.17852391 s. 85-87

badiiy tafakkur darajasiga ko‘taradi. Oybekning “Bolalik” va Abdulla Qahhorning “O‘tmishdan ertaklar” asarlari shaxsiy xotiraning badiiy tafakkurga aylanish jarayonini kuzatish imkonini beruvchi muhim adabiy manbalardir. Oybek “Bolalik” asarida xotirani oddiy eslash jarayoni sifatida emas, balki ichki mushohada va ruhiy o‘sish vositasi sifatida talqin qiladi. Muallif bolalik xotiralarini qayta tiklar ekan, voqealarning tashqi tafsilotlaridan ko‘ra, ularning qalbida uyg‘otgan hissiy aks-sadosiga alohida e’tibor qaratadi. Masalan, oddiy turmush manzaralari, suhbatlar yoki sukut lahzalari bolakay ongida chuqur psixologik iz qoldirganini sezish mumkin[2]. Bu jarayon Oybek badiiy tafakkurining ichki tahlilga moyil, falsafiy yo‘nalishda shakllanganini ko‘rsatadi.

Shaxsiy hayotiy tajriba Oybek tafakkurida badiiy umumlashtirish darajasiga ko‘tariladi. Muallif bolalikdagi individual kechinmalarni umumiy insoniy holat sifatida tasvirlashga intiladi. Natijada, xotira va hayotiy tajriba badiiy obrazga aylanib, yozuvchining estetik qarashlarini boyitadi. Bu holat Oybek ijodida lirizm va epik mushohada uyg‘unligini ta’minlagan muhim omillardan biri hisoblanadi[2].

Abdulla Qahhor “O‘tmishdan ertaklar” asarida shaxsiy xotirani yanada keskin ruhiy izlanishlar bilan uyg‘unlashtiradi. Muallif bolalik xotiralarini qayta ko‘zdan kechirar ekan, ularni tanqidiy nigoh bilan baholaydi. Qahhor uchun xotira faqat o‘tmishni eslash emas, balki uni qayta anglash va baholash jarayonidir. Shu bois asarda xotira ko‘pincha ichki ziddiyatlar, iztirob va ruhiy qarama-qarshiliklar bilan birga tasvirlanadi. Hayotiy tajriba Qahhor tafakkurida realizm va tanqidiy qarashlarning shakllanishiga xizmat qiladi. Bolalikda ko‘rilgan adolatsizliklar, insoniy zaifliklar va ijtimoiy tengsizlik yozuvchining ruhiy izlanishlarini kuchaytiradi[7]. Natijada, Qahhor badiiy tafakkuri hayotni bezashdan ko‘ra, uni boricha ko‘rsatishga intiladi. Bu jihat uning ijodida achchiq kulgi, kinoya va keskin psixologik tahlilning yetakchi bo‘lishiga olib keladi.

2 Karimov N. *Oybek poetik tafakkuri*. — Toshkent: Fan, 1985. — s. 58–60

Oybek va Qahhor asarlarida shaxsiy xotira va hayotiy tajriba badiiy tafakkur o‘sishining asosiy manbai sifatida turlicha yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Oybekda ruhiy izlanishlar ichki sokinlik, mushohada va estetik idrok orqali kechsa, Qahhorda esa bu jarayon keskin ruhiy to‘qnashuvlar va hayotiy sinovlar orqali shakllanadi. Shunga qaramay, har ikki ijodkor uchun ham xotira ijodiy tafakkurning harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib xizmat qiladi. Shaxsiy xotiraning badiiy tafakkurga aylanishi ijodkorning o‘zini anglash jarayoni bilan bevosita bog‘liq. Oybek va Qahhor asarlarida bu jarayon individual tajribadan umumiy ijtimoiy va insoniy mazmunga ko‘tariladi[3]. Natijada, yozuvchilarning badiiy tafakkuri shaxsiy xotira doirasidan chiqib, keng ijtimoiy-falsafiy mazmun kasb etadi.

Oybekning “Bolalik” asarida shaxsiy xotira ko‘pincha aniq voqea yoki epizod orqali emas, balki ruhiy holat, ichki kechinma va hissiy kayfiyat orqali badiiy tafakkurga aylanadi. Masalan, muallif bolalik davridagi sukut lahzalarini, kattalar o‘rtasidagi gap-so‘zlarni anglamagan holda eslab qolgan holatlarini qayta tasvirlar ekan, aynan shu tushunmovchilik bolaning ichki tafakkurini uyg‘otganini ko‘rsatadi[4]. Bu epizodlarda bolakay voqeaning mohiyatini emas, balki uning ruhiy ta’sirini his qiladi, natijada xotira badiiy mushohada darajasiga ko‘tariladi.

Oybek uchun bolalik xotiralari hayotiy tajribani estetik idrok bilan uyg‘unlashtiruvchi manbadir. Ayrim sahnalarda bolakayning oddiy voqealarga – tabiat manzarasi, uy ichidagi sokinlik, o‘qilgan kitob taassurotlariga berilishi uning ichki dunyosida badiiy tasavvurni boyitadi[3]. Bu jarayon yozuvchining ruhiy izlanishlarida tashqi voqelikdan ko‘ra, ichki sezgi va mushohadaga tayanishini ko‘rsatadi. Natijada, Oybek badiiy tafakkuri shaxsiy xotiradan umumlashgan falsafiy mazmun sari rivojlanadi.

Abdulla Qahhorning “O‘tmishdan ertaklar” asarida esa shaxsiy xotira ko‘proq aniq hayotiy voqealar va keskin ruhiy holatlar bilan bog‘liq holda beriladi. Masalan,

3 Hotamov N. XX asr o‘zbek adabiyoti. — Toshkent: O‘qituvchi, 1999. — s. 130–133

4 Oybek. Bolalik. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1980. — s. 15–17

bolalikda guvoh bo‘lingan adolatsizlik, kattalarning og‘ir turmushi yoki kamsitilish holatlari bolakay ongida chuqur ruhiy iz qoldiradi. Qahhor bu xotiralarni bezamasdan, boricha tasvirlaydi, natijada xotira badiiy vositaga emas, balki ruhiy haqiqatni ochish quroliga aylanadi. Ayrim epizodlarda bolakayning savollariga javob topa olmasligi, kattalar dunyosidagi zid qarashlarni tushunishga bo‘lgan ichki ehtiyoj ruhiy izlanish jarayonini kuchaytiradi. Shu jihatdan, Qahhor xotirani passiv eslash sifatida emas, balki faol ruhiy tahlil vositasi sifatida qo‘llaydi. Bu holat yozuvchining keyingi ijodida inson xarakterlarini keskin va real tasvirlashiga psixologik asos bo‘lgan.

Oybek shaxsiy xotirani sokin mushohada, ichki kuzatuv va ruhiy muvozanat orqali badiiy idrokka aylantiradi. U bolalik xotiralarini qayta tiklar ekan, quyidagicha yozadi: *“Bolaligimdagi voqealar xotiramda shovqin bilan emas, sokin bir ohangda yashaydi”*[5]. Mazkur parcha Oybek badiiy tafakkurining muhim jihatini ochadi. Xotira bu yerda travmatik yoki keskin holat sifatida emas, balki ruhiy uyg‘unlikni ta’minlovchi ichki tajriba sifatida namoyon bo‘ladi. Oybek tafakkurida xotira – ruhiy yetuklik sari yetaklovchi vosita bo‘lib, uning ijodida lirizm va falsafiy mushohada ustuvor bo‘lishiga sabab bo‘ladi.

Abdulla Qahhor ijodida esa shaxsiy xotira va hayotiy tajriba badiiy tafakkurning keskinlashuviga olib keladi. “O‘tmishdan ertaklar”da muallif bolalik davrini eslar ekan, xotirani ruhiy sinov sifatida talqin qiladi: *“O‘sha kunlarni eslasam, yuragimda hanuz achchiq bir narsa qimirlaydi”*[6].

Akademik Naim Karimov Oybek ijodini tahlil qilar ekan, uning badiiy tafakkuridagi o‘sishni, avvalo, ichki ma’naviy kamolot va estetik tafakkurning bosqichma-bosqich chuqurlashuvi bilan izohlaydi. Olimning ta’kidlashicha, Oybek shaxs sifatida keskin ruhiy sinovlar emas, balki sokin kuzatuv, ma’rifiy muhit va xotiraning falsafiy qayta ishlanishi orqali yetuklikka erishgan. Karimov Oybek

5 Oybek. *Bolalik*. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 2015. —s. 63

6 Qahhor A. *O‘tmishdan ertaklar*. — Toshkent: Sharq, 2016. —s. 41

avtobiografik asarlarida xotira “ruhiy barqarorlikni ta’minlovchi estetik mexanizm” sifatida namoyon bo‘lishini qayd etadi7.

Abdulla Qahhor ijodidagi ichki evolyutsiya masalasiga adabiyotshunos Ozod Sharafiddinov alohida e’tibor qaratadi. Uning ta’kidlashicha, Qahhor shaxsiy xotirani ruhiy barqarorlik manbai sifatida emas, balki ijtimoiy va ma’naviy ziddiyatlarni anglash vositasi sifatida badiiy qayta ishlagan. Sharafiddinov Qahhor realizmini og‘riqli hayotiy tajribalar va ichki norozilik mahsuli sifatida baholab, adib tafakkuridagi keskinlik aynan bolalik va yoshlik xotiralari bilan uzviy bog‘liq ekanini ko‘rsatadi8. Oybek va Qahhor ijodini qiyosiy o‘rganish masalasida adabiyotshunos Umarali Normatov muhim ilmiy xulosalar beradi. Olimning fikricha, har ikki adibda badiiy tafakkur o‘sishi shaxsiy xotira asosida kechgan bo‘lsa-da, Oybekda bu jarayon estetik umumlashtirish va ruhiy muvozanat orqali, Qahhorda esa tanqidiy tafakkur va ijtimoiy qarshilik orqali namoyon bo‘lgan. Normatov mazkur farqni yozuvchilarning individual psixologiyasi va hayotiy tajribasi bilan izohlaydi9.

Tahlil jarayonida Oybek ijodida shaxsiy xotira sokin mushohada, estetik umumlashtirish va ruhiy muvozanat orqali badiiy tafakkur darajasiga ko‘tarilgani aniqlandi. Uning “Bolalik” asarida hayotiy tajriba ichki ruhiy kamolot manbai bo‘lib, badiiy tafakkur izchil, bosqichma-bosqich rivojlanadi. Bu holat Oybek estetik qarashlarining ma’rifiy-falsafiy yo‘nalishda shakllanganini ko‘rsatadi. Abdulla Qahhor ijodida esa shaxsiy xotira va hayotiy tajriba keskin ruhiy sinovlar, ijtimoiy adolatsizlik va ichki qarshiliklar bilan bog‘liq holda badiiy tafakkurning shakllanishiga xizmat qilgani aniqlanadi. “O‘tmishdan ertaklar” asarida xotira ruhiy jarohatni yashirish emas, balki uni badiiy haqiqatga aylantirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Natijada

7 Karimov N. *Oybek mahorati va adabiy tafakkur evolyutsiyasi*. — Toshkent: Fan, 2007. — s. 112–118

8 Sharafiddinov O. *Ijodni anglash baxti*. — Toshkent: Sharq, 2004. — s. 176–182

9 Normatov U. *XX asr o‘zbek adabiyoti jarayonida shaxs va badiiy tafakkur*. — Toshkent: Fan, 2011. —s. 94–101

Qahhor tafakkuri realizm va tanqidiy ruh asosida o‘sib, ijtimoiy muammolarni fosh etishga yo‘naltirilgan. Shuningdek, bo‘limda Oybek va Qahhor ijodini o‘rgangan adabiyotshunos olimlar qarashlari bilan olib borilgan solishtirma tahlil ushbu xulosalarni ilmiy jihatdan mustahkamladi. Tadqiqotchilar fikrlarining qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatdiki, har ikki adib ijodida ichki evolyutsiya turli ruhiy mexanizmlar orqali kechgan bo‘lsa-da, xotira va hayotiy tajriba ularning badiiy tafakkurini belgilovchi asosiy omil sifatida e’tirof etiladi.

Oybekning “Bolalik” va Abdulla Qahhorning “O‘tmishdan ertaklar” qissalarini jahon avtobiografik adabiyoti namunalaridan biri sifatida qarash ularning badiiy va psixologik mohiyatini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Chingiz Aytmatov, Rasul Hamzatov, Johann Wolfgang von Gyote hamda Jek London asarlari bilan olib borilgan qiyosiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, turli tarixiy-madaniy muhitlarda yashagan ijodkorlarning ruhiy evolyutsiyasida umumiy qonuniyatlar mavjud bo‘lsa-da, ularning badiiy tafakkurga aylanish mexanizmlari milliy va individual xususiyatlarga ko‘ra farqlanadi. Chingiz Aytmatov ijodida bolalik xotiralari urush va tarixiy fojealar bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi[10]. Uning qahramonlari ruhiyatida tarixiy sinovlar insoniylik, vijdon va ma’naviy mas’uliyat tuyg‘ularini kuchaytiradi. Oybek va Qahhor asarlarida ham bolalik davri ruhiy shakllanishning asosiy bosqichi sifatida talqin qilinadi. Biroq Aytmatovda tarixiy travma ko‘proq fojeaviy va ekzistensial xarakter kasb etsa, Oybekda tarixiy tajriba ma’rifiy mushohada, Qahhorda esa tanqidiy realizm manbaiga aylanadi. Shu jihatdan ularning barchasida tarixiy voqelik shaxs tafakkurini shakllantiruvchi omil sifatida namoyon bo‘lsa-da, mazkur ta’sirning estetik natijalari turlicha ko‘rinish oladi. Rasul Hamzatovning “Mening Dog‘istonim” asarida shaxsiy xotira milliy xotira bilan uyg‘unlashadi[11]. Muallif bolalik davrida eshitgan rivoyatlar, xalqona hikmatlar va tog‘ xalqi ma’naviy qadriyatlarini o‘z ijodiy tafakkurining asosiy manbasi sifatida ko‘rsatadi. Bu jihat Oybek ijodi bilan yaqinlik kasb etadi. Chunki

10 Aytmatov Ch. Bolalik xotiralari. – Bishkek: Uchqun, 2002. – B. 15–23.

11 Hamzatov R. Mening Dog‘istonim. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1981. – B. 52–60.

Oybek ham bolalik taassurotlari, xalqona muhit va ma’naviy qadriyatlarni estetik mushohada darajasiga ko‘taradi. Qahhor esa milliy muhitni ko‘proq ijtimoiy ziddiyatlar va inson taqdirlari orqali ochib beradi. Demak, Hamzatov va Oybekda xotira milliy o‘zlikni anglash vositasi bo‘lsa, Qahhorda u ijtimoiy haqiqatni anglash vositasi sifatida namoyon bo‘ladi. Gyotening “She’riyat va haqiqat” asari bilan qiyoslanganda esa Oybek va Qahhor avtobiografik qissalarining yana bir muhim jihati yaqqol namoyon bo‘ladi. Gyote o‘z hayotiy tajribasini iste’dod va shaxsiyat evolyutsiyasining ichki tarixiga aylantiradi. Uning asarida xotira ijodkor “men”ining shakllanish mexanizmlarini anglash vositasi hisoblanadi[12]. Xuddi shunday jarayon Oybek va Qahhor asarlarida ham kuzatiladi. Farqi shundaki, Gyoteda individual “men” va estetik o‘zlik markaziy o‘rinda tursa, o‘zbek adiblarida shaxsning ijtimoiy muhit, tarixiy voqelik va ma’naviy qadriyatlar bilan aloqasi ustuvorlik kasb etadi. Shu sababli Oybek va Qahhor avtobiografik qissalari individual ruhiy tajribani ijtimoiy va axloqiy mazmun bilan boyitganligi bilan ajralib turadi. Jek London asarlarida esa hayotiy tajriba ijodkor ruhiyatining asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo‘ladi[13]. Yuqoridagi kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, shaxsiy xotira, hayotiy tajriba va ruhiy izlanishlar ijodkor badiiy tafakkurining shakllanishida o‘zaro bog‘liq va bir-birini to‘ldiruvchi omillar sifatida namoyon bo‘ladi. Avtobiografik asarda xotira voqealarni oddiy qayta tiklash vositasi bo‘lib qolmaydi; u muallif ongida qayta ishlanib, yangi estetik va ma’naviy mazmun kasb etadi. Shu sababli Oybekning “Bolalik” va Abdulla Qahhorning “O‘tmishdan ertaklar” qissalarida tasvirlangan bolalik lavhalari tarixiy yoki biografik faktlarning yig‘indisi emas, balki ijodkor ruhiyatining shakllanish tarixini aks ettiruvchi badiiy model sifatida namoyon bo‘ladi. Tahlillar davomida aniqlanganidek, Oybek va Qahhor ijodida xotiraning badiiy tafakkurga aylanish jarayoni turli yo‘nalishda kechadi. Oybek bolalik taassurotlarini ichki mushohada va estetik idrok orqali qayta anglaydi. Natijada xotira ruhiy uyg‘unlik, insoniylik va

12 Гёте И.В. Поэзия и правда. – Москва: Художественная литература, 1976. – С. 101–115.

13 London J. John Barleycorn. – New York: Century Company, 1913. – P. 45–58.

ma’naviy kamolot g‘oyalarini ifodalovchi badiiy vositaga aylanadi. Qahhor esa xotirani tanqidiy ruhda qayta baholaydi. U bolalikdagi og‘riqli tajribalarni, ijtimoiy tengsizlik va insoniy fojialarni badiiy tafakkur manbaiga aylantirib, ularni hayot haqiqati va ijtimoiy adolat mezonlari bilan bog‘laydi. Shu jihatdan Qahhor ijodida xotira ruhiy tahlil va tanqidiy realizmning asosiy tayanch nuqtasi vazifasini bajaradi. Muhimi, har ikki yozuvchida ham xotira passiv saqlash mexanizmi emas, balki ijodiy tafakkurni harakatga keltiruvchi ichki energiya sifatida namoyon bo‘ladi. Bolalik davrida his qilingan kechinmalar, kuzatilgan voqealar va orttirilgan hayotiy tajriba yillar davomida muallif ongida qayta ishlanib, yangi estetik sifat kasb etadi. Natijada individual tajriba umumlashgan badiiy haqiqatga, shaxsiy kechinma esa umuminsoniy ma’noga ega bo‘lgan obrazga aylanadi. Aynan mana shu transformatsiya jarayoni ruhiy-psixologik evolyutsiyaning asosiy belgisi sifatida namoyon bo‘ladi. Demak, “Bolalik” va “O‘tmishdan ertaklar” qissalarida badiiy tafakkurning o‘sishi xotira, hayotiy tajriba va ruhiy izlanishlarning uzviy birligi asosida amalga oshadi. Xotira ruhiy tajribani saqlaydi, hayotiy tajriba uni mazmun bilan boyitadi, ruhiy izlanish esa ushbu tajribani estetik tafakkur darajasiga ko‘taradi. Natijada ijodkorning individual hayoti badiiy umumlashtirish vositasida keng ijtimoiy, ma’naviy va falsafiy mazmun kasb etadi. Shu bois Oybek va Abdulla Qahhor avtobiografik qissalari nafaqat shaxsiy xotira mahsuli, balki ijodkor ruhiy olamining shakllanish qonuniyatlarini aks ettiruvchi badiiy-psixologik hujjat sifatida ham alohida ilmiy qimmatga ega hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. XOTIRA – INSON ONGIDAGI ASOSIY JARAYONLARDAN BIRI Rahmatillayeva Farida Nizomiddin qizi. https://doi.org/10.5281/zenodo.17852391 s. 85-87
2. Karimov N. *Oybek poetik tafakkuri*. — Toshkent: Fan, 1985. — s. 58–60
3. Hotamov N. XX asr o‘zbek adabiyoti. — Toshkent: O‘qituvchi, 1999. — s. 130–133
4. Oybek. *Bolalik*. — Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 2015. —s. 63

5. Qahhor A. *O‘tmishdan ertaklar*. — Toshkent: Sharq, 2016. —s. 41

6. Karimov N. *Oybek mahorati va adabiy tafakkur evolyutsiyasi*. — Toshkent: Fan, 2007. — s. 112–118

7. Sharafiddinov O. *Ijodni anglash baxti*. — Toshkent: Sharq, 2004. — s. 176–182

8. Normatov U. *XX asr o‘zbek adabiyoti jarayonida shaxs va badiiy tafakkur*. — Toshkent: Fan, 2011. —s. 94–101

9. Aytmatov Ch. Bolalik xotiralari. – Bishkek: Uchqun, 2002. – B. 15–23.

10. Hamzatov R. Mening Dog‘istonim. – Toshkent: Adabiyot va san’at, 1981. – B. 52–60.

11. Гёте И.В. Поэзия и правда. – Москва: Художественная литература, 1976. – С. 101–115.

12. London J. John Barleycorn. – New York: Century Company, 1913. – P. 45–58.